

УДК 811.161.2'367.63-112

DOI 10.35433/philology.2 (103).2024.94-106

ПОЧАТКОВИЙ **И**: ПИТОМА РИСА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, ДІАЛЕКТНЕ ВКРАПЛЕННЯ ЧИ ПИСЕМНА ТРАДИЦІЯ?

В. В. Денисюк*, О. Ю. Зелінська**

У статті йдеться про одну фонетичну рису – початковий **и**, мовознавчі дискусії навколо якої тривають століття. Задекларовуючи в багатьох випадках наявність слів із початковим **и** як питому рису української мови, лінгвісти переважно апелюють до класичної точки зору, виробленої у другій половині ХХ століття під строгим ідеологічним наглядом, де це явище мало бути розглянутим у руслі витворення сучасних російських форм на кшталт **игра – сыграть**, пояснення якому знаходили в занепаді зредукованих. Головну причину такої зміни мовознавці вбачали у взаємній асиміляції голосних із подальшою зміною артикуляції початкового **і** в напрямку до **и**. Відбувалося це явище на межі прийменника чи префікса і слова з початковим **і**. Власне, обстежені писемні пам'ятки зі східнослов'янського ареалу (переважно тексти ділового, літописного та конфесійного стилів) засвідчують незначний набір приголосних, у позиції перед якими могла відбутися зміна, ще меншим є набір приголосних, після яких ця зміна могла відбутися. Прикметним є підкреслення спільності цього явища для трьох східнослов'янських мов, а також те, що нині тільки в російській мові воно становить орфоепічну норму.

Уведення в орбіту дослідження нових писемних пам'яток дає підстави стверджувати про ареально обмежене функціонування цього явища – правобережні північно-західні території зі значним опусканням ізоглоси на південь. Поширення зазначеного явища на схід у ХVІ–ХVІІ ст. обмежене кресовими територіями Речі Посполитої, що радше свідчить про "писемний" прихід початкового **и**, аніж про природність вимови слів із ним. Відсутність або спорадичність слів із початковим **и** в писемних пам'ятках, особливо з ХVІІІ ст., із Лівобережної України вмотивовує висновок, з одного боку, про регіональність цього явища, з іншого – про неприродність його російській мові, зокрема тим говіркам, із якими контактували українські північно-східні та східні.

Ключові слова: українська мова першої половини ХVІІІ ст., щоденниковий дискурс, фонетичне явище, орфоепія, ареал поширення, мовні контакти, правописна норма.

* кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української філології
(Хмельницький національний університет),
dvv2812@ukr.net
0000-0002-6773-1380

** доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови
(Київський столичний університет імені Бориса Грінченка),
zelinska67@ukr.net
0000-0002-7965-428X

INITIAL **И**: A CHARACTERISTIC FEATURE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE, A DIALECT INFLUENCE OR A WRITTEN TRADITION?

Denysiuk V. V. , Zelinska O. Yu.

The article deals with one phonetic feature – the initial **u**, around which linguistic discussions have lasted for centuries. Declaring in many cases the presence of words with the initial **u** as a specific feature of the Ukrainian language, linguists mainly appeal to the classical point of view developed in the second half of the 20th century under strict ideological supervision, where this phenomenon had to be considered in the context of the creation of modern Russian forms such as **игра** "game" – **сыграть** "to play", the explanation of which was found in the decline of the reduced. Linguists saw the main reason for this change in the mutual assimilation of vowels with a subsequent change in the articulation of the initial **i** and in the direction of **u**. This phenomenon occurred at the border of a preposition or prefix and a word with an initial **i**. Actually, the examined written record from the East Slavic area (mainly texts of business, chronicle and confessional styles) testify to a small set of consonants in the position before which a change could occur, and the set of consonants after which this change could take place is even smaller. It is noteworthy to emphasize the commonality of this phenomenon for the three East Slavic languages, as well as the fact that now only in the Russian language it constitutes an orthoepic norm.

The introduction into orbit of the study of new written records gives reasons to assert that this phenomenon is functionally limited in area – the right-bank northwestern territories with a significant dip of the isogloss to the south. The spread of this phenomenon to the east in the 16th – 17th c. limited to the territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which rather indicates the "written" arrival of the initial **u** than the natural pronunciation of words with it. The absence or sporadic occurrence of words with the initial **u** in Left-bank Ukrainian written records, especially from the 18th century, motivates the conclusion, on the one hand, about the regional nature of this phenomenon, and about its artificiality in the Russian language on the other hand, in particular those dialects with which they were in contact in north-eastern and eastern Ukrainians.

Keywords: Ukrainian language of the first half of the 18th century, diary discourse, phonetic phenomenon, spelling, area of distribution, language contacts, orthographic norm.

Постановка наукової проблеми.

Звична нам 38-фонемна система (відповідно й звуків) української літературної мови ні в кого нині не викликає заперечень, хоч, як свідчать дослідження діалектологів, у живому мовленні звукова презентація для кожного з наріч кількісно набагато більша [див.: 13]. Власне, звукове діалектне розмаїття змушує нас заглиблюватися в український глотогенез, який дає змогу пролити світло на написання окремих слів, що з погляду сучасних правописних норм пояснити або не можна, або вкрай складно. Розуміння всіх аспектів становлення фонологічної системи сприятиме вивченню української мови не як абстракції зі статичним набором фонем і звуків, а динамічної системи з відповідними змінами в мовленнєвому потоці.

Дискусії навколо деяких питань точаться довгий час. Одним із таких,

на нашу думку, є написання в словах початкового **u**, запропонованого в активний ужиток правописною комісією 1999 року, але тільки через 20 років офіційно схваленого Кабінетом Міністрів України (постанова № 437 від 22 травня 2019 р.). Автори проекту мотивують це тим, що до 1927 року в позиції перед **н, р** уживався початковий **u** як нормативне відображення усного мовлення. Зрозуміло, часи руйнації фонологічної системи української мови позначилися на тому, що сучасний українець з усмішкою сприйме початковий **u**, вважаючи це кроком назад. Але чому ж тоді мова, до якої в колишній державі рівняли "сестер"-полонянок, маючи слова з початковим **ы** (хай навіть у запозичених словах), не згадує про це у своїх граматиках? І їй соромно за таке? Відповідь на це запитання можлива тільки за умови розуміння внутрішніх причин з'яви

цього звука в початковій позиції, чіткого відмежування давнього писемного тексту від усного вияву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На превеликий подив, історіографія питання не дає підстав для однозначного потрактування цього явища, тож на заняттях з "Історичної граматики української мови" / "Історії української мови" викладачі або повторюють запропоновану українськими радянськими науковцями думку, або опускають, сподіваючись, що студенти чесно самостійно його опрацюють. М. А. Жовтобрюх, коментуючи зміни артикуляції [i] в позиції після [ъ], зазначав, що "асиміляція голосних у такій позиції відбувалася не в одному напрямі, а була взаємною, двобічною. З одного боку, наступний [i] впливав на попередній [ъ], а з другого – зредукований непереднього ряду впливав на [i], внаслідок чого артикуляція [i] ставала дещо зниженою й просувалася вперед, у напрямі до місця артикуляції голосних непереднього ряду, і таким чином зближувалася з артикуляцією звука [y]. Водночас цей звук повністю асимілював попередній [ъ]. Отже, з двох голосних [ъ] та [i] розвинувся один – [y]". На думку мовознавця, цей процес відбувався не пізніше першої половини XII ст. [12: 190]. Така гіпотеза, зі свого боку, наштовхує на думку, що з новоутвореного в цій позиції **ы** в українській мові міг утворитися тільки звук [и], а тому початковий **и** мав би становити норму сучасної української літературної мови, а його відсутність – тимчасова, спричинена російськомовним впливом. Про це, до речі, зазначає й сам автор: "На українському ґрунті новий [y], що розвинувся внаслідок асиміляційних процесів з [i] після [ъ], зазнав тих самих подальших перетворень, що й давньоруський [y] з спільнослов'янського [ǫ]" [12: 191]. Ю. В. Шевельов, навпаки, вважає початковий **и** з часу виникнення рисою української мови. На підтвердження своїх слів дослідник

наводить приклади з говірок від Кубані до Закарпаття. Ілюстративний матеріал із писемних пам'яток мовознавець подає обмежено, пояснюючи це ареалом аналізованих текстів, для яких уживання **и** на початку слова "є радше данина білоруській правописній традиції" [43: 846].

Г. П. Півторак вважає звук [и] передньо-середнього ряду середнього підняття однією "з найхарактерніших особливостей української мови", "який виник унаслідок злиття праслов'янських голосних *i* та *ы*. Для позначення нового звука *и* на письмі не було спеціальної літери, що привело до змішування в писемності традиційних літер *ы*, *и*" [27: 105]. Хоч про початковий **и** науковець не згадує, проте акцентує на складнощях розв'язання цього завдання – змішуванні літер у написанні. Вочевидь, саме таке прискіпливе дослідження вможливить якщо не визначити ареал появи звука, то принаймні простежити напрямок його поширення.

За спостереженнями лінгвістів, таку зміну писемні пам'ятки найчастіше засвідчують у позиції після прийменника або префікса на твердий приголосний, зокрема **в/у**, **з/и**/**с**, **роз**, **без**. Наведені приклади вказують на прерогативу ділового стилю в репрезентації цього явища, що також може слугувати додатковим підтвердженням писемної традиції. І. Б. Царалунга доводить, що писемні тексти ділового та конфесійного стилів української мови XIV–XV ст. засвідчують слова з **ы** на початку або на межі префікса й кореня [42: 115–116, 165, 205–206]. В. М. Мойсієнко в писемних текстах XVII–XVIII ст., що презентують поліські говори, також спостеріг написання з початковим **ы** після прийменників **увь**, **зь** та після префіксів у дієсловах. Звертаючи увагу на наявність поряд варіантів з **ы** та **и**, дослідник припускає, "що на час написання документа в мовленні жителів Луцька та околиць ступінь велярності з та ж був різний, що й

зумовлювало такі написання" [20: 249]. В. М'якишев у тексті Статуту Великого князівства Литовського (1588) зафіксував спорадичне "вживання слів з початковим **u** у складі конструкцій з "короткими" применниками на твердий приголосний. У більшості ж префіксальних утворень, найімовірніше, доводиться вбачати лексичні полонізми" [21: 141].

Аналізуючи причини з'яви звука [и] загалом та його "початкової" питомисті, І. Д. Фаріон виокремила кілька аспектів: по-перше, історичний – як наслідок злиття **и(і)** та **ы(и)**, чого не зазнали інші слов'янські мови; по-друге, артикуляційний – зміна артикуляції, наслідком якої стало з'ява передньо-високо-середнього звука [и]; по-третє, новоутворений та успадкований новою українською мовою звук [и] виконує розрізнявальну функцію в словах; по-четверте, нормативний – українській мові властива ненапружена вимова початкового **u** [40: 52–58]. Власне, такий різнобій думок при одночасній їх тотожності змушує уважно поставитися до цієї лінгвістичної проблеми, що й декларує актуальність нашої розвідки.

Мета дослідження полягає в аналізі гіпотез про появу початкового **u** в українській мові, установленні часопросторових параметрів цього явища.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Прикметно, що питання початкового **u** постало одразу після створення Української держави, коли необхідно було врегулювати правописні норми. Два центри – Львів і Київ – запропонували своє бачення цієї проблеми. Зокрема, на засіданні мовознавчої секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові були затверджені правописні правила, які С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер опублікували окремою книгою "Руска правопись зі словарцем" (Вінніпег, 1918), де про написання початкового **u** зауважили: "ЗАМІТКА. Але на початку

таких слів, як: ігла (не: игла), ігра, ікра, імя, індик, інколи, іноді, ірха, іскра ітд. пишемо **i**, не: **и**" [34: 4], проте в словарці подали два слова з початковим **u**: *уриця, урник* [34: 65]. "Найголовніші правила українського правопису" (1921), зредаговані І. Огієнком ще 1919 року, містили примітку, де також ішлося про вживання початкового **u**: "З початку слова, коли не вимовляється *йі*, треба писати *i* (а не *u*): Іван, іграшка, іду, істина, Ілля, іскра, ікавка, ім'я, іспит, існувати, істота, іти, Ірод, іржа, Ірпень.

Примітка: але перед *n* можна писати *u*: *ишний, инколи, иней, иноді*" [23: 3].

Досить-таки полярна позиція заходу та центру України на початковий **u**: там, звідки, за даними писемних пам'яток, цей звук прийшов, його категорично відкинули, а там, де в писемних пам'ятках його обмаль або й узагалі немає, початковий **u** намагаються воскресити, хоч, наприклад, у "Словарі української мови" за редакцією Б. Грінченка подибуємо 99 слів на цю літеру [32: 192–194], тоді як Г. Голоскевич, автор "Українського правописного словничка", основою для якого були українські лексикографічні праці кінця XIX – початку XX ст. із Західної та Центральної України, зокрема і згаданий словник, у п'ятому виданні навів тільки 28 слів на літеру **u** [6: 53].

Текст про початковий **u** в правописі-1921 було згодом наведено у виданні й 1925 року (Прага) [22]. Це остання правописна згадка про наявність в українській мові початкового **u**. Правопис 1928 (1929) року до цього питання містить компромісне, жертвне рішення – писати тільки **i**, аніж те, яке відповідало б вимові всієї української території, оскільки частина земель, де цей звук на початку слова був поширеним, перебувала під владою Польщі: "В початку слова **и** ніколи не пишеться, тільки **i**" [37: 5]. До цього правопису було видрукувано спеціальне довідкове видання "Український правопис" М. Грунського та М. Мироненка, де автори в першій

частині так обґрунтували необхідність переходу до початкового **i**: "Нещодавно ми ще писали "инший", "Ирод", себто в деяких словах на початку слова можна було писати *и*. Тепер вирішено спочатку *и* ніде не писати. Отже, ми маємо тепер, що було раніше з *ы* – цю букву на спочатку ніде не ставити. Тут є фонетичні умови. Коли ми будемо вимовляти "твердо", то перед *и* спочатку буде утворюватися придих, буде розвиватися приголосний елемент" [7: 13].

Правопис 1933 року імперативно засвідчив відсутність початкового **и** в українській мові: "На початку слова завжди пишеться **i**" [39: 8], а 1945 року – безваріантно, аби українці з приєднаних територій чітко розуміли, про що йдеться: "На початку слова пишеться **i**, а не **и**" [38: 7]. Цю ж думку [36: 9] безапеляційно підтвердила в перевиданні правопису 1960 року комісія у складі Л. А. Булаховського, М. П. Бажана, І. К. Білодіда, О. А. Кундзіча, М. Т. Рильського, П. Г. Тичини [36: 4].

Прикметно, що українська діаспора теж намагалася йти в руслі правописних проблем материкової України, тож 1949 року Я.Б. Рудницький опублікував третє видання "Українського правопису", де в передмові зазначив: "Правила українського правопису, що їх зведення й пояснення подаємо тут, спираються в основному на правилах т. з. "академічного правопису", що його прийняли: 1) Українська Академія Наук у Києві в 1929 році; 2) Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові в 1929 р.; 3) Українська Вільна Академія Наук на еміграції, починаючи з 1945 року" [30: 5]. І далі: "**б) Букву i пишемо:** 1) на початку слова: **іней, інший, іноді, істик, іскра** і т. д." [30: 10]. Правописні словники, що побачили світ поза межами України, вже орієнтувалися на "свіжі" орфоепічно-правописні норми. Зокрема, не включили жодного слова з початковим **и** до правописних словників А. Орел ("Правописний словник", Авґсбург, 1946) [28],

Д. Нитченко ("Український правописний словник", Мельбурн, 1968) [25], Я. Рудницький та К. Церкевич ("Правописний словник української мови", Нью-Йорк – Монреаль, 1979) [29]. Отже, потрібно робити висновок, що захід і центр, а також схід і частини південь, якщо брати українську горизонталь, за ХХ століття, ба навіть за пів століття, зуміли на рівні літературної мови виробити правило вимови початкового **i**, а не **и** в тих словах, які в писемних пам'ятках передано через **ы**. Та чи це так?

Простежмо хоча б за кількома лексикографічними працями, які ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття подавали слова так, як їх подибували в текстах. Наприклад, Ф. Піскунов у "Словнику живої народної, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії" подає 113 слів (із варіантами) з початковим **и** [31: 95–97]. Аби ні в кого не виникло сумнівів, що йдеться саме про **и**, лексикограф зробив такий коментар: "**И** – читается и выговаривается, какъ **ы**, но немного мягче" [31: 95], де в передмові докладніше описав відмінності звуків: "Южно-русская азбука отличается ... лишь отсутствиемъ буквъ ... и инымъ произношениемъ нѣкоторыхъ буквъ ... буква *и*, какъ *ы*, только мягче, такъ что она есть нѣчто среднее между сѣверно-рускимъ *и* и *ы*; она произносится тверже чѣмъ *и* и мягче чѣмъ *ы*, напримѣръ слово *воли*, слѣдуетъ прочесть такъ какъ бы было написано *volу*" [31: V]. І 99 слів у "Словарі української мови" за редакцією Б. Грінченка. От і вся лексикографічна історія, попри те, що в писемній мові ХХ століття до запровадження літературної цензури, названої редакційним відділом, словами з початковим **и** активно послуговувалися, напр.: ...*амністію повинно пристосувати до Садуля, Паскаля та инших комуністів, що залишилися в Росії в період революції ...* (Більшовик, № 282 від 11.12.1924,

с. 2); Тов. Калінін від **имені** Центрального Виконавчого Комітету СРСР відкриває ... (Змичка, № 28 від 10.05.1925, с. 1); П'яна орда донців **иржала** од сміху, потішалася над пани (Зірка, № 295 від 22.12.1925, с. 5); Однак і там, де не росте кваснич, поширюється **иржа** при помочі хопти і незораної стерні (Народня справа, № 32 від 07.08.1932, с. 7); ...пошкодили більше число **инших** прибережних суден... (Воля Покуття, № 31 від 17.05.1942, с. 1)* та ін. Періодика, приклади з якої тут наведено, презентує різні куточки України. До речі, Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК-17) на запит **инший** видав 38873 контексти [4]. Отже, можна говорити як про очевидну живомовну рису, так і про літературне відшліфовування правописної примітки.

Про що ж свідчать писемні пам'ятки? М. А. Жовтобрюх наводить ілюстративний матеріал із пам'яток староукраїнської, староросійської та старобілоруської мов, більшість – із перших [12: 191]. Ці тексти географічно презентують південно-західне наріччя, а також західні говірки північного наріччя. Звісно, для текстів, віддалених від нас у часі, проблемним залишається розрізнення **и(і)** та **и(ы)**, про що наголошував Г. П. Півторак, однак саме наявність букви **ы** на початку слова є безпосереднім підтвердженням того, що тут вимовляли звук, відмінний від [i]. Зокрема, досліджувані нами пам'ятки демонструють хоч і частотне, проте на загальному тлі все ж таки спорадичне написання **ы** на початку слова після прийменників **з/из**, **в/уе**. Однак зауважимо, що кількість таких слів обмежена варіантами займенника **ыний/ынший**, іменника **ымене**, напр.: *То пак, деи, мелник боковецкии Васко а Грицко Залозныи, а Федеу – люди боковецкии и з ыншими многими*

помочниками а суседы своими, звазнившись безвинне на воита тристанского на Михна Голубковича с платнищы на суботу, выпустивши его с корчмы, на гребли пред млыном его забили [17: 174]; Приездила до мене, Бориса Ивановича Совы, подстаростего луцкого, ее млст пани Яновая Загоровская Федора Боговитиновна Шумбарского, жалуючи обтажливаве и оповедаючи тым обычаем, иж, деи, вчорашнего часу мсца октебра тридцатого дня в четвергъ, якобы годиною перед заходом солнца пан Иван Яцкович Борзобогатыи, // ключник, городничьи, мостовничьи и воит луцкии, наславши мощно квалтом сына своего Василя, вранника своего полонского Хацка Туличовского и служебников своих Федора, Шлешка Поповича заборолского а Матыса кушнера и з ыншими многими людьми а помочниками их зброино – з ручницами, з сагайдаки, з рогатинами и з ыншими вшеликими бронами на имене мое Ратново подданных моих розогнали [17: 461–462]; ... в ынших землях нших и воеводствах ... [11: 135]; Нижли маемъ ведомост з скарбу земского, же пнзеи поголовных з ыменем наших гсдрьских и половица серебищизнь первых годовых не выносит [11: 139]; ... рассказали есмо маршалку нашему, // писару замков украинных пану Ивану Воловичу, абы он, уе ынших замках наших ничимъ не забавеючися и potrzeby наши гсдрские опустивши, што наборздеи быти можетъ, до Венищы поспешилъся [11: 152]; Маеть Петницакский (!) врад воиское замьку и повету Веницкого держати и всекое владности и пожитковъ, тому врадѹ належачих, уживати потому, яко и в ыных замькох и поветех таковыи влады держат [11: 153]; ... акии иньи податок уфален и постановен был з ыных подданных нших и кнзьских, панских и шляхетских повету Браславского и Веницкого [11: 165]; ... третьяе части того именьа маеть быти при пану Понетовскомъ и малжонце его млсти з ыменемъ

* Ілюстративний матеріал узято з архіву української періодики, розміщеного на сайті Libraria.ua (<https://libraria.ua/>).

Добниками (!) в той сумі і праві небожчика пна Дубицького, пнеи Понетовської описаного [11: 182]; ... и мене свое отчизное, в повети Веницькомъ лежачое, прозвискомъ называемое Сивовковци над речкою Десницею, и **в ыменю** пна Юра Александровича в Черленкове ... [11: 196]; ... а тую четвертую часть свою, во именью Штолопове мающую, от пана отца своего описаную, з людми, ... и **з ыншими** вшелекими пожитками ... продалом на вечность пану Григорию Бабузе [11: 313]; Узнаемъ сим листомъ нашимъ всимъ воецъ и каждому зособна, нинешнимъ и на потомъ будучимъ, ижъ што которыи замокъ и место названое Прилуку, у воеводстве Браславскомъ лежачое, **в ыменю** своемъ ... [11: 326]; Которыи, деи, Александро **з ыними** слугами и помочники твоими за рассказаньемъ твоимъ ихъ з двора аж за ворота вонъ выпхали, били и зельжили [11: 330]; И просил насъ, суду, абы декретамъ ншимъ тые твердости **з ыменями** преречеными ея млсти присужоны, а на пану Шлещи и жоне его, ако на заступцахъ, заруки и шкочы вказаны были [11: 348]; ... **з ыменья** Прилука одержан [11: 413]; ... две селе осельхъ Березову и Володеювцы **из ыншими** воецъ селищами и урочищами ... [11: 761]; ... всю маетность шца его млсти в себе мела и **в ыншии** домъ речи рухомые внесла ... [14: 96]. Прикметно, що пам'ятки ділового стилю, у яких засвідчено цю особливість, територіально презентують переважно захід північного та південно-західного діалектів, заглиблюючись в останньому аж до межі із середньонадніпряньськими говірками. Звернемо увагу й на кількісні дані. Зокрема, в актах Волинського воеводства кінця XV–XVI ст. родових, числових і відмінкових форм займенника *ыншии* зафіксовано 3, *иншии* – 7 [2]; у Луцькій замковій книзі 1560–1561 рр. – 61 і 160 відповідно [17]; у Кременецькій замковій книзі 1578 року – 13 і 43 відповідно [14]; в

актових книгах Житомирського гродського урядів 1605, 1609 і 1649–1650 рр. та підкоморській книзі Київського воєводства 1643 р. – *ы(н)шии* – 6, *и(н)шии* – 76 відповідно, до того ж жодного вживання форми *ы(н)шии* у Підкоморській книзі Київського воєводства 1643 р. [10]. Зовсім інше спостерігаємо в пам'ятках Лівобережної України, зокрема в Лохвицькій ратушній книзі XVII ст. зафіксовано тільки 9 різних форм займенника *иншии*, 2 – *иншии*, 3 – *инъшии* [16]; акти Бориспільського міського уряду 1612–1699 рр. теж засвідчують повне домінування форми з початковим *и* – 19 [1].

Наведені тексти презентують функціонування слів із початковим *и* в текстах ділового стилю. Аналіз писемних пам'яток інших жанрів засвідчує побутування лексем із цим звуком у тій же позиції, напр.: *Кривоносъ из ыншими* полковниками Немировъ, Животовъ, Махновку, Бердычовъ (попустошили) [41: 79]; *Але откулъ колвекъ тый народы славенский имена мают болгарский, руский, полский, готский, вандалский, ческий, сербъский и прочии, всъ словенского языка заживають, толко змешавшиися з ыншими* языками, свои словенский языкъ помещали [35]; *Для того Свѣтополкъ, кнзъ киевский, і Володимер, з ыншими* кнзями надумавшиися, поднесли воину на половцов [35]; *Потом з Болеславомъ и з ыншими* пошол под Киевъ [35]; *Наримунтъ, пануючи въ Литве а з своими братьями зносячися, з Крижаками, з Поляками и з ыншами* славныи оправаваль воины [35].

Трапляється початковий *ы* й в інших словах, зокрема в онімах і запозиченнях, напр.: ... *ис тою шлахтою был есми во имену в Ълинцахъ*, у воеводстве Браславское лежачое [11: 757]; *И пытал есми, хто бы был на местцу пановъ Шбоденских тут у в Ълинцах* [11: 758]; ... *на сеиме з ынстыкгатором* его королевское млсти ... [11: 839]; *Которо(о) ... такъ в ызбе*, ако и перед избою [суд]овою, через помененого возного Андреа

Трембицького приволат розказал [11: 806].

Зрідка в текстах зафіксовано **ы** на межі префікса та кореня, напр.: *И если бы што через право **отышло** ...* [11: 434]; ... на **одысканье** части имениа Каменогорки и Жорнвиць [11: 507]; ... для **одысканья** оное маестности ... [11: 508]; ... вшелекимъ правнымъ способом **одыскиват** [11: 508]; ... прочъ от суду **отышла** ... [11: 569].

Одиничним прикладом репрезентовано написання початкового **ы** після прийменника на голосний, напр.: ... *отецъ мои с тыхъ части вшелекихъ добръ и пожитковъ в гонехъ бобровыхъ, в куничниках, ако и у **ынъшихъ** пожитках держалъ и уживал* [11: 312], що міг би слугувати доказом початковості звука.

Натрапляємо на контекст, який, з одного боку, міг би свідчити про дотримання писарем традиції, проте з іншого – це може бути звичайний огріх сучасного набиральника тексту: ... *абы при том посланцу гсдрьском **ув ыимене** и двор Каменогорку, Жорнъвища* ... [11: 345].

Цікаві трансформації з початковим голосним засвідчує впис у луцьку земську книгу листів і привілеїв через передачу майна в заставу, виконаний на прохання брацлавського земського судді Івана Юхновича Кошки. Зокрема, наведений ілюстративний матеріал демонструє збереження **ы** після утворення одного слова, де приголосний функціює як протетичний, напр.: у *Черемошном а **ув Їгнатовцохъ**, а у Фалкове*; ... у *Черемошномъ а **ув Їгнатовцох**, а у Фалкове* ... [11: 392]; ... в *трехъ селищах на има в Черемошном а **въ Выгнатовцах**, а в Хвалкове* ... [11: 393]; ... а *што с дотычетъ иных имении еє материзных Черемошны а **Игнатовцовъ**, а Фалкова* ... [11: 397]; ... в *Черемошномъ а **в Їгнатовцох**, а в Хвалкове* ...; ... в *Черемошномъ а **въ Выгнатовцох**, а у Фалкове* ...; ... в *Черемошном а **Игнатовцах** и Хвалкове* ...; ... у *Черемошном, **ув Їгнатовцох** а въ Фалкове* [11: 399]. Зазначимо, що протетичні приголосні – одна з

особливостей української мови. Їх поява була спричинена вимогою до уникнення голосового зіяння, тобто вимогою милозвучності. Приставні приголосні не порушують якісного звукового складу слова, зберігаючи після себе той голосний, що був у формі, детермінованій саме усним мовленням. Деспалаталізація м'яких приголосних, однією з причин якої було витворення передньо-середнього [и], частково проливає світло на цю проблему, бо дає обмежений арсенал приголосних, у позиції після яких став можливим початковий **ы**. Це підтверджують і слова, які в українській літературній мові без **в і з** нині не вживаються, наприклад *вирій, зиск*, або ж мають префікс, що закінчується на приголосний, наприклад *розиграшний*. Власне, як приклад можна згадати й омонімію морфем – праслов'янських кореня **in-** та суфікса **-inъ/-in(a)** одного походження, коли початковий суфікса у вимові зазнав повної акомодатії до попереднього твердого приголосного, змінившись на передньо-середній [и], як це, очевидно, сталося й із коренем, який із-поміж багатьох запропонованих слів найлегше вимовляти саме з початковим **и**: *инший*, бо *картоплина, квасолина, капустана*. Чи, може, комусь до вподоби *картопліна, квасоліна, капустіна*?

Можливо, сучасні говірки підтверджують утрату або й узагалі неприродність початкового **и** українській мові? Зокрема, М. Й. Онишкевич у бойківських говірках зафіксував 33 слова з **и** в цій позиції [26: 324–326], М. Матіїв у говірках центральної Бойківщини – 40 слів [19: 191–194], у гуцульських говірках – 47 слів [8: 84–86], М. Негрич у говірці с. Березови записав 9 слів [24: 84], Г. Аркушин у західнополіських – 8 слів [3: 198], П. Лисенко в поліських – 12 слів [15: 85], "Матеріали до словника подільських говорів" фіксують тільки лексему *истик* [18: 179], В. Денисюк у говірці с. Дмитрушки кодифікував 3 слова [9:

166]. Отже, ареал активнішого побутування початкового **и** – бойківські та гуцульські говірки.

Якою мірою тут може бути представлена, за Ю. В. Шевельовим, "білоруська писемна традиція", сказати складно, адже історичні словники української та білоруської мов засвідчують функціонування тих самих слів із початковим **ы**, проте лексикографи, очевидно, не ставили перед собою спеціального завдання – зосередити увагу саме на тому чи тому явищі. Наприклад, лексикографи-білорусисти до реєстрового *изба* з-поміж 51 прикладу подають тільки 7, що ілюструють уживання початкового **ы** [5: 28–30], до реєстрового *иный* – тільки 2 з-поміж 81 [5: 136–140]; у

"Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст." майже така пропорція: до реєстрового *изба* – 4 з-поміж 32 [33: 33–34], до реєстрового *иный* – 4 з-поміж 77 [33: 155–159].

Висновки. Отже, проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що слова з початковим **ы** активно функціювали в українській мові. На загальному тлі правописної неунормованості поява **ы** на початку слова – свідчення живомовних процесів вироблення милозвучності, що можемо потрактувати як позиційне чергування. Збереження його в деяких сучасних говірках, з одного боку, є свідченням узвичаєння вимови, з іншого – наступу літературної норми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612–1699 гг. / предисловіе А. Стороженко. Київ, 1892. 112 с.
2. Акты Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підг. до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 154 с.
3. Аркушин Г. А. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Т. 1: А–Н. Луцьк: РВВ "Вежа", 2000. XXIV, 353 с.
4. Генеральний регіонально анотований корпус української мови. URL: https://parasol.vmguest.uni-jena.de/grac_crystal/#dashboard?corpname=grac17 (дата запити: 28.08.2024).
5. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 14: Ігдзе – Катуючий / склад. Т. І. Білізніук і інш. Мінск: Навука і тэхніка, 1996. 301 с.
6. Голоскевич Г. Український правописний словничок / вид. п'яте. Катеринослав – Ляйпціг: Українське вид-во в Катеринославі, 1923. 226 с.
7. Грунський М., Мироненко М. Український правопис. Харків – Київ: Держ. вид-во України, 1929. 148 с.
8. Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
9. Денисюк В. Дмитрушки. Словник говірки рідного села. Умань: Візаві, 2024. 459 с.
10. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (збірник актових документів) / підг. до вид. В. В. Німчук [та ін.]. Київ: Наук. думка, 1981. 316 с.
11. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упорядн. М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. 1218 с.
12. Історія української мови. Фонетика / Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Склярєнко В. Г. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.
13. Іщенко О. Інвентар звуків у діалектах: до проблеми витоків української мови. *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції* / відп. ред. В. М. Мойсієнко. Житомир: Полісся, 2015. С. 92–116.
14. Кременецька земська книга 1578 року / підгот. до вид. Л. В. Яшук. Кременець: Кремен.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник, 2018. 300 с.
15. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наук. думка, 1974. 260 с.
16. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (збірник актових документів) / відп. ред. І. П. Чепіга. Київ: Наук. думка, 1986. 221 с.

17. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
18. Матеріали до словника подільського говору / упор. І. В. Гороф'янюк. Вінниця: ТОВ "ТВОРИ", 2021. 461 с.
19. Матіїв М. Д. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ – Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.
20. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 448 с.
21. Мякишев В. Язык Литовского статута 1588 г. Краков: Lexis, 2008. 717 с.
22. Найголовніші правила українського правопису. Прага: Вид-во української молоді, 1925. 16 с.
23. Найголовніші правила українського правопису. Рівне: Волинське кооперативне вид-во, 1921. 19 с.
24. Неґрич М. Скарби гуцульського говору: Березови: [словник]. Львів: [Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України], 2008. 221 с.
25. Нитченко Д. Український правописний словник. Мельборн: Ластівка, 1968. 177 с.
26. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: [у 2 ч.]. Ч. 1: А–Н. Київ: Наук. думка, 1984. 494, [1] с.
27. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наук. думка, 1993. 199 с.
28. Правописний словник / зред. А. Орел. Авґсбург, 1946. 272 с.
29. Правописний словник української мови / за ред. Я. Рудницького та К. Церкевича. Нью-Йорк – Монреаль: Науково-Дослідне Товариство Української Термінології, 1979. 800 с.
30. Рудницький Я. Б. Український правопис. Вінніпег: Комітет Українців Канади, 1949. 64 с.
31. Словарь живаго народнаго, письменнаго и актоваго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи = Словникъ живої народнеї, письменної і актової мови руськихъ югівцанъ Російської і Австрійсько-Венгерської цесарії / сост. Ф. Пискуновъ. 2-е изд., испр. и знач. пополненное. Киевъ : Тип. Е.Я. Федорова, 1882. V. 304. V с.
32. Словарь української мови : [у 4 т.] / збір. ред. журн. "Киевская Старина"; упоряд., з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. [Репр. відтворення вид. 1907–1909 рр.]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 2. 573 с.
33. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. Вип. 13 (И – І) / відп. ред. Д. Гринчишин. Львів, 2006. 242 с.
34. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руска правопись зі словарцем. Вінніпег : Накладом Руської Книгарні, 1918. 152 с.
35. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ: Наук. думка, 1992. 332, [2] с.
36. Український правопис / вид. друге, випр. і доп. Київ: Укр. держ. вид-во, 1960. 272 с.
37. Український правопис. [Київ]: Держ. вид-во України, 1929. 103 с.
38. Український правопис. Київ: Укр. держ. вид-во, 1945. 179 с.
39. Український правопис. Харків: Рад. школа, 1933. 95 с.
40. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів: Свічадо, 2009. 120 с.
41. Хмельницькая лѣтопись. Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ / под ред. О.И. Левицкаго. Киевъ, 1878. С. 77–81.
42. Царадунга І. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст. Хмельницький: ФОП Гонта А. С., 2017. 448 с.
43. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. XII, 1054 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Akty Boryspolskaho meiskaho uryada 1612–1699 hh. (1892) [Acts of the Boryspil city council 1612–1699] / foreword by A. Storozhenko. Kyiv, 112 p. [in Old Ukrainian].
2. Akty Volynskoho voievodstva kintsia XV–XVI st. (2014) (iz zibrannia Perhamentnykh dokumentiv Arkhivu holovnoho aktiv davnikh u Varshavi) [Acts of the Volyn Voivodeship of the late 15th – 16th cc.] / arranged by Andrii Blanuts, Dmytro Vashchuk, Dmytro Vyrskiy. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 154 p. [in Old Ukrainian].
3. Arkushyn, H. L. (2000). Slovnyk zakhidnopoliskykh hovirok [Dictionary of Western Polissia dialects]: in 2 vol. Vol.1: A–N. Lutsk: RVV "Vezha", XXIV, 353 p. [in Ukrainian].
4. Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukrainskoi movy [General Regionally Annotated Corpus of Ukrainian]. URL: https://parasol.vmguest.uni-jena.de/grac_crystal/#dashboard?corpname=grac17 (reference date: 28.08.2024). [in Ukrainian].
5. Histarychny sloŭnik belaruskoi movy (1996). [Historical dictionary of the Belarusian language]. Iss. 14: Ihde – Katuiuchy / arranged by. T.I. Blizniuk et all. Minsk: Navuka i tekhnika, 301 p. [in Belarusian].
6. Holoskevych, H. (1923). Ukrainskyi pravopysnyi slovnychok [Ukrainian orthographic dictionary] / 5th edition. Katerynoslav – Liaiptsig: Ukrainske vyd-vo v Katerynoslavi, 226 p. [in Ukrainian].
7. Hrunskiy, M. & Myronenko, M. (1929). Ukrainskyi pravopys [Ukrainian orthography]. Kharkiv – Kyiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy, 148 p. [in Ukrainian]
8. Hutsulski hovirky. Korotkyi slovnyk (1997) [The Hutsul dialects. A brief dictionary] / ed. by Ya. Zakrevska. Lviv, 232 p. [in Ukrainian].
9. Denysiuk, V. (2024). Dmytrushky. Slovnyk hovirky ridnoho sela [Dmytrushky. Dictionary of dialect of native village]. Uman: Vizavi, 459 p. [in Ukrainian].
10. Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st. (zbirnyk aktovykh dokumentiv) (1981) [The business language of Volyn and the Dnipro region of the 17th c.] / arranged by. V. V. Nimchuk [et all.]. Kyiv: Nauk. dumka, 316 p. [in Old Ukrainian].
11. Dokumenty Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv (2008) [Documents of the Bratslav Voivodeship 1566–1606] / arranged by M. Krykun, O. Piddubniak. Lviv, 1218 p. [in Old Ukrainian].
12. Nimchuk, V. V. (Ed.) (1979). Istoriiia ukrainskoi movy. Fonetyka [History of the Ukrainian language. Phonetics]. Kyiv: Nauk. dumka, 1979. 367 p. [in Ukrainian]
13. Ishchenko, O. (2015). Inventar zvukiv u dialektakh: do problemy vytokiv ukrainskoi movy [Inventory of sounds in dialects: on the problem of the origins of the Ukrainian language]. *Ukrainskyi hlotohenez: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* / ed. by V. M. Moisiienko. Zhytomyr: Polissia, 2015. Pp. 92–116. [in Ukrainian].
14. Kremenetska zemska knyha 1578 roku (2018) [Kremenets zemstvo book of 1578] / arranged by L. V. Yashchuk. Kremenets: Kremen.-Pochaiv. derzh. ist.-arkhitektur. zapovidnyk, 300 p. [in Old Ukrainian]
15. Lysenko, P. S. (1974). Slovnyk poliskykh hovoriv [Dictionary of Polissya dialects]. Kyiv: Nauk. dumka, 260 p. [in Ukrainian].
16. Lokhvitska ratusna knyha druhoi polovyny XVII st. (zbirnyk aktovykh dokumentiv) (1986) [Lokhvitsa town hall book of the second half of the 17th c. (collection of act documents)] / ed. by I.P. Chepiha. Kyiv: Nauk. dumka, 221 p. [in Ukrainian].
17. Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr. (2013) [Lutsk Castle Book of 1560–1561] / arranged by V. M. Moisiienko, V. V. Polishchuk. Lutsk, 733 p. [in Ukrainian].

18. Materialy do slovnyka podil'skoho hovoru (2021) [Materials for the dictionary of the Podil dialect] / arranged by I. V. Horofianiuk. Vinnytsia: TOV "TVORY", 461 p. [in Ukrainian].
19. Matiiv, M. D. (2013). Slovnyk hovirok tsentralnoi Boikivshchyny [A dictionary of dialects of the central Boykiv region]. Kyiv – Simferopol: Nata, 602 p. [in Ukrainian].
20. Moisiienko, V. M. (2006). Fonetychna systema ukrainskykh poliskykh hovoriv u XVI–XVII st. [The phonetic system of Ukrainian Polissia dialects in the 16th – 17th cc.]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 448 p. [in Ukrainian].
21. Myakyshev, V. (2008). Yazyk Litovskogo statuta 1588 g. [Language of the Lithuanian Statute of 1588]. Krakow: Lexis, 717 p. [in Poland].
22. Naiholovnishy pravyla ukrainskoho pravopysu (1925) [The most important rules of Ukrainian orthography]. Praha: Vyd-vo ukrainskoi molodi, 16 p. [in Ukrainian]
23. Naiholovnishy pravyla ukrainskoho pravopysu (1921) [The most important rules of Ukrainian orthography]. Rivne: Volynske kooperatyvne vyd-vo, 19 p. [in Ukrainian].
24. Negrych, M. (2008). Skarby hutsul'skoho hovoru: Berezovy : [slovnyk] [Treasures of the Hutsul dialect: Berezovy]. Lviv: [In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy], 221 p. [in Ukrainian].
25. Nytchenko, D. (1968). Ukrainskyi pravopysnyi slovnyk [Ukrainian orthographic dictionary]. Melborn: Lastivka, 177 p. [in Ukrainian].
26. Onyshkevych, M. Y. (1984). Slovnyk boikivskykh hovirok [Dictionary of Boyki dialects]: [in 2 parts.]. Part 1: A–N. Kyiv: Nauk. dumka, 494, [1] p. [in Ukrainian]
27. Pivtorak H. (1993). Ukraintsi: zvidky my i nasha mova [Ukrainians: where we come from and our language]. Kyiv: Nauk. dumka, 199 p. [in Ukrainian].
28. Pravopysnyi slovnyk (1946) [Orthographic dictionary] / ed by. A. Orel. Avgsburg, 272 p. [in Ukrainian].
29. Pravopysnyi slovnyk ukrainskoi movy (1979) [Orthographic dictionary of the Ukrainian language] / ed. by Ya. Rudnytskohoyi, K. Tserkevych. New York – Montreal: Naukovo-Doslidne Tovarystvo Ukrainskoi Terminolohii, 800 p. [in Ukrainian].
30. Rudnytskyi, Ya. B. (1949). Ukrainskyi pravopys [Ukrainian orthography]. Vinnipeg: Komitet Ukraintsiv Kanady, 64 p. [in Ukrainian].
31. Slovar zhyvaho narodnaho, pysmennaho y aktovaho yazyka ruskykh yuzhan Rossiiskoi i Avstro-Venherskoi imperii = Slovnyk zhyvoi narodnei, pysmennoi i aktovoi movy ruskykh yuhivshchan Rosiiskoi i Avstriisko-Vengerskoi tsesarii (1882) [Dictionary of the living folk, written and act language of the Russian southerners of the Russian and Austro-Hungarian Caesarias] / arranged by F. Piskunov. 2Nd edit., amended. Kyiv: Tip. E. Ya. Fedorova. V. 304. V p. [in Ukrainian].
32. Slovar ukrainskoi movy [The dictionary of the Ukrainian language] (1958): [in 4 vol.] / zibr. red. zhurn. "Kyevskaia Staryna"; arranged by B. Hrinchenko. [Repr. 1907–1909 rr.]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR. Vol. 2. 573 p. [in Ukrainian].
33. Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st. (2006) [Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th c.]: in 28 iss. Iss. 13 (Y – I) / ed. by D. Hrynychshyn. Lviv, 242 p. [in Old Ukrainian].
34. Smal-Stotskyi, S. & Hartner, T. (1918). Ruskyi pravopys zi slovartsem [Ruthenian orthography with dictionary]. Vinnipeg: Nakladom Ruskoj Knyharni. 152 p. [in Ukrainian].
35. Sofonovych, F. (1992). Khronika z litopystsiv starodavnikh [Chronicle from ancient chroniclers]. Kyiv: Nauk. dumka, 332, [2] p. [in Ukrainian].
36. Ukrainskyi pravopys (1960) [Ukrainian orthography] / 2nd edition, amended. Kyiv: Ukr. derzh. vyd-vo, 272 s. [in Ukrainian].
37. Ukrainskyi pravopys (1929) [Ukrainian orthography]. [Kyiv]: Derzh. vyd-vo Ukrainy, 103 p. [in Ukrainian].
38. Ukrainskyi pravopys (1945) [Ukrainian orthography]. Kyiv: Ukr. derzh. vyd-vo, 179 p. [in Ukrainian].

39. *Ukrainskyi pravopys* (1933) [Ukrainian orthography]. Kharkiv: Rad. shkola, 95 p. [in Ukrainian].
40. Farion, I. (2009). *Pravopys – korset movy? Ukrainskyi pravopys yak kulturno-politychnyi vybir* [Is orthography a language corset? Ukrainian orthography as a cultural-political choice]. Lviv: Svichado, 120 p. [in Ukrainian].
41. *Khmelnyskaia letopys'* (1878) [Khmelnysky Chronicle]. *Letopys Samovydsa po novootkrytom spyskam* / ed. by O.Y. Levytskyi. Kyiv. Pp. 77–81. [in Ukrainian].
42. Tsaralunha, I. (2017). *Variatyvnist u staroukrainskii literaturno-pysemnii movi XIV–XV st.* [Variability in the Old Ukrainian literary and written language of the 14th – 15th c.]. Khmelnytskyi: FOP Honta A. S., 448 p. [in Ukrainian].
43. Shevelov, Yu. (2002). *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy* [Historical phonology of the Ukrainian language]. Kharkiv: Akta. XII. 1054 c. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії: 30.09.2024

Схвалено до друку: 25.11.2024